

Культура Київської Русі за часів Володимира Мономаха

Саме на Мономахові часи припадає діяльність Нестора-літописця, якому приписують укладення «Повісті минулих літ».

Часи правління Володимира Мономаха сприймаємо як період державної могутності Київської Русі. І це справді так. Але при цьому часто випадає з поля зору той факт, що це також часи культурного піднесення. Мономах, створивши міцну державу, забезпечив її культурний розвиток.

Саме на Мономахові часи припадає діяльність Нестора-літописця, якому приписують укладення «Повісті минулих літ».

«Повість» писали протягом тривалого часу — майже ста років. І, звісно, писали різні люди. Цей твір став текстом, універсальним за своїм характером. Це не лише систематизація української історії від найдавніших часів до початку XII ст., а й антологія епічних сказань чи уривків із них, водночас це один із перших давньоруських філософських творів, оскільки в ньому подано чимало роздумів про світ і життя, витриманих у дусі християнського віровчення.

Крім світського літописання, Нестор займався релігійним літописанням, точніше написанням житій святих. Йому приписують авторство низки агіографічних творів, вважають одним із творців Києво-Печерського патерику. Саме в патерику є згадка про Нестора як літописця.

Одним із Несторових творів є «Житіє Бориса і Гліба». Це перший створений у Київській Русі агіографічний твір, який відповідав класичним візантійським зразкам. Починається він із короткого викладу історії людства із часів створення світу аж до початку хрещення Русі. Автор намагався вписати

історію русів у контекст світової історії. Щось подібне бачимо і в «Повісті минулих літ». В інтерпретації Нестора завдяки хрещенню русичі опинилися в колі історичних народів, стали суб'єктом історії.

У «Житті...» християнські цінності протиставляються язичницьким. У цьому плані показовим є вибір теми. Язичник-русич не міг сприймати смерть убитих Бориса та Гліба як героїчну дію. Мученицька смерть (а не героїчна на полі бою) — це суто християнська цінність, оспівування якої стало викликом язичницькому світові.

Ще одним твором, у якому моменти протиставлення християнських цінностей язичницьким відігравали не останню роль, було Несторове «Житіє Феодосія Печерського». У ньому відображено на особистісному рівні конфлікт між давньоруським суспільством, яке формально було християнським, але за своєю суттю залишалось язичницьким, і світом християнським, найвищим уособленням якого було чернецтво. Руський, багато в чому ще язичницький світ представляє в «Житті...» мати Феодосія. Вона вважає, що її син повинен бути схожим до інших дітей, для яких на першому місці стоять звичайні земні цінності. Потяг Феодосія до християнського благочестя, особливо аскетизму, викликає в неї нерозуміння й обурення. Вона напучує сина, намагаючись відвернути від аскетичного життя, навіть вдається до сили.

Щодо «Повісті минулих літ», то в ній осмислюється місце й роль Русі в контексті світової історії. Історію ж подано як лінійний процес, започаткований творенням світу. Таке розуміння відповідало християнській традиції і, схоже, суперечило язичницьким поглядам, які виходили із циклічних моделей розвитку. У «Повісті...» не просто фіксуються події, а є намагання давати оцінку. Для літопису важливим було релігійно-етичне осмислення в дусі християнства історичних реалій. Така етизація пронизує весь твір. Наприклад, часто лунає думка, що гріхи людей є причиною різноманітних нещасть.

Інший характер має Києво-Печерський патерик, остаточно укладений у XIII ст., але початки написання якого припадають на часи Мономаха. Цей твір теж можна розглядати як літопис, але специфічний, де викладається історія Києво-Печерського монастиря. У ньому увагу звернуто на конкретні персоналії, окремих ченців-подвижників. Взірцем для Києво-Печерського патерика був компендіум житій святих під назвою «Луг духовний» (більш знаний на Русі як Синайський патерик). Цей твір, укладений у VII ст. єрусалимським монахом Іоанном Москхом, був доволі популярним у Візантії.

Можна говорити про значний вплив патерика на українську середньовічну й ранньомодерну культуру. «Понад двісті списків його, що збереглися до наших днів, численні редакції, які датуються XIV, XV і XVII стст., дають підставу твердити, — справедливо вказував Вілен Горський, — що цей твір майже упродовж півтисячоліття становив чи не найпопулярніший і найбільш шанований предмет читання найширших верств української спільності». Також із появою друкарства патерик неодноразово перевидавали. І до кінця XVIII ст. чи навіть початку XIX ст. він залишався важливою лектурою освічених українців.

Києво-Печерський патерик мав помітний вплив на українську свідомість. Цікаві паралелі простежуються між патериком та творами Гоголя. Наприклад, розповідь у патерику про священика Тита та диякона Евагрія, які ворогували між собою, нагадує Гоголівську «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

У Мономахові часи в Київській Русі з'являються мислителі, що в своїх творах звертаються до філософської проблематики. Серед них варто назвати київського митрополита Никифора (?— 1121). Він був греком і, зважаючи на все, непогано знав давньогрецьку, а також візантійську філософію. Зберігся

його лист до Володимира Мономаха, в якому розглядаються проблеми психологічного й філософського характеру. Ця пам'ятка — не просто приватний лист однієї особи до другої, а послання глави церкви до державного зверхника. Тому лист мав статус напівофіційного документа. Цей твір зустрічається в багатьох списках, а в XVI ст. його внесли у Великі четві мінеї. Можна говорити про популярність цього листа, як і про ознайомлення з ним великої кількості книжників.

Лист Никифора написаний у вигляді повчального напучення, приуроченого до великого посту. У той час такі звернення священнослужителів до пастви були поширеною практикою. Свої розмірковування про користь посту як «основу доброчинства» Никифор намагається переконливо подати, розглядаючи складне людське єство, в якому розумне начало бореться із нестриманістю почуттів.

Автор листа демонструє прихильність до аскетизму, який в умовах того часу відіграв конструктивну роль. Справа не лише в тому, що тодішня людина, не маючи великих технологічних можливостей, мусила задовольнятися найнеобхіднішим. Християнський аскетизм сприяв творенню такого типу особи, яка обмежувала пристрасті й намагалася розумно керувати власною поведінкою.

Ведучи мову про душу, Никифор інтерпретує це питання в дусі християнського неоплатонізму, розглядаючи її як безсмертну й створену Богом. Душа, відповідно до трактування цього мислителя, складається з трьох частин — розуму, почуттів і волі. Найголовнішим є розум. Саме він відрізняє людину від тварин. Тобто звернення до розуму, розумна поведінка стає для автора важливою цінністю й чеснотою.

Знаряддям розуму в пізнанні світу є почуття, яких Никифор нараховує

п'ять. Головним серед них є зір. Він важливіший, ніж слух. Це Никифор аргументує так: те, що ми бачимо, є істинним, а те, що чуємо, може виявитися обманом. Отже, знання, сприйняте слухом, потребує прискіпливої перевірки. Справа не тільки в обмеженості слухового сприйняття, а й у тому, що суб'єкт, не маючи можливості все побачити, змушений користуватися відомостями, отриманими від інших людей. І якщо людина не обманюватиме себе, то інші люди, керуючись різними резонами, можуть ввести її в оману.

Лист Никифора до Володимира Мономаха засвідчує, що цей князь мав можливість ознайомитися з набутками візантійської культури. Мономахові, як відомо, приписують твір «Повчання» — настанову своїм синам-княжичам. Він складається з трьох самостійних частин: власне «Повчання», «Літопису» життя князя («Автобіографії») та листа («грамотици») постійному політичному суперникові Мономаха — князеві Олегу Святославичу. Усі складники «Повчання» пов'язує єдине ідейне спрямування.

«Повчання» — це педагогічний та автобіографічний твір із помітними політологічними аспектами. Також у ньому автор торкається смисложиттєвих питань. Мономах обґрунтовує ідеал християнського властителя — князя, що гармонійно поєднує в собі державного мужа, охоронця своєї землі й адепта християнської віри.

Є всі підстави стверджувати, що саме в Мономахові часи було закладено міцні підвалини руської, власне, давньоукраїнської культури, які давали знати про себе протягом багатьох віків. Тому на Мономаха варто подивитися не лише як на державного, а й як на культурного діяча

Виходячи із принципів християнського світорозуміння, князь закликає по-доброму ставитися до ближніх, прощати грішникам: «Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні

винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоєн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської... Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте». Як бачимо, Мономах був прихильником гуманного ставлення до ближнього й навіть виступав проти смертної кари. Лише в ХХ ст. європейські народи прийшли до цього розуміння, яке в ті далекі часи пропонував київський князь.

Важливим моментом етичних настанов «Повчання» є принцип «милостині», згідно з яким суспільні відносини гармонізуються з допомогою добровільного роздавання «зайвого» багатства убогим людям. Ця ідея фігурувала в перекладній візантійській літературі, зокрема в Ізборнику Святослава 1076 р.

У контексті християнських настанов Мономах акцентує на необхідності дотримання клятв, домовленостей: «А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивірівши серце своє, що на нім, [цілуванні], ви можете устояти,— тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте [клятви], щоб, переступивши [її], не погубити душі своєї». Зосередження уваги на цьому моменті зумовлювалося тодішніми руськими реаліями. Не раз і не два князі порушували укладені домовленості. Проте серед кращих представників визрівала ідея створення такого порядку, при якому б ці домовленості дотримувалися. До прихильників такої ідеї, яка стала предтечею концепту правової держави, і належав Мономах. Один із його нащадків, князь володимирський та галицький Роман Мстиславович, навіть намагався укласти широкомасштабний договір між руськими князями, який би регулював політичні відносини між ними.

Мономах закликає з повагою ставитися до ближніх: «Старих шануй, як отця, а молодих — як братів». Наголошує на потребі шанобливого ставлення до

духовних осіб, «щоб дістати через їх молитву [милість] од Бога». Як християнин він розуміє тимчасовість, тлінність свого життя: «Смертні ми єсмо, нині — живі, а завтра — у гробі. Се все, що ти нам, [Боже], дав еси, — не наше, а твоє, [його] нам поручив ти еси на не багато днів». Звідси заклик смирити гординю.

Проте такий «християнський песимізм» не заважає Мономахові бути активним, про що свідчить написана ним автобіографія. Він дотримується думки, що не треба даремно витрачати час, а ще потрібно відповідально ставитися до своїх обов'язків: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] нічлише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе в борзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає».

Створюваний Мономахом образ ідеального правителя впливав із реалій тогочасного життя Київської Русі. Такий правитель — передусім воїн, що перебуває в ратних трудах. Праця для князя — благо. Він постійно повинен себе вдосконалювати. Водночас князь, якщо хоче досягти успіху, має усе тримати під своїм контролем. Важливим моментом у житті ідеального правителя є його християнська віра. Наприклад, Мономах закликає своїх нащадків постійно звертатися до Бога, молитися.

Настанови цього князя-мудреця не пропали даремно. Один із його нащадків, волинський князь Володимир Василькович, був не лише мудрим і гуманним правителем, а й прославився, як і його предок, своєю книжністю. Володимира Васильковича Галицько-Волинський літопис навіть іменував філософом.

Є всі підстави стверджувати, що саме в Мономахові часи було закладено міцні підвалини руської, власне, давньоукраїнської культури, які давали знати про себе протягом багатьох віків. Тому на Мономаха варто подивитися не лише як на державного, а й як на культурного діяча.

Петро КРАЛЮК